

נוביני קרקובסקיה Nowiny Krakowskie

ארגון יוצאי קרקוב בישראל
Zwiazek Krakowian w Izraelu
Association of Cracowians in Israel

כתיבה, עריכה והבאה לדפוס: לילי הבר
רח' הנוריות 31, הרצליה, 4672630
cracowassociation@gmail.com
טלפון: 09-9579540, פקס: 054-4436366
www.cracow.org.il
www.facebook.com/groups/cracowassociation
בנק איגוד סניף 079 חשבון 2167/89

גליון 182 אפריל 2022 ניסן-אייר תשפ"ב

בטאון ארגון יוצאי קרקוב בישראל

בין שש לתשע...

רינה-רניה זבדצקי, בת ליזור וארנה קארדיש, ניצולת שואה מגטו קרקוב ומפלושוב מצאה מסתור אצל משפחה קתולית והוסגרה על ידי השכנים. יום אחד היא נתבקשה להתארח באירוע "זיכרון בסלון". בנה, **אליעזר זבדצקי**, כתב על כך את הדברים הבאים:

הם ביקשו ממנה שתבוא.
שתספר ותתאר איך זה היה,
מה היא הרגישה.

הם רוצים לדעת, להבין, איך חיים עם זה,
מה עושה ילדות מאחורי חומות
לילדה בת שבע.

עד כמה זוכרים צעקות דודה נאנסת ונרצחת
מול העיניים? איפה הן עכשיו כל שנות
המחבוא בזהות בדויה?
מה ליקנה של היום והלשנת השכנים,
הגילוי על ידי הגסטפו
ורצח האח הצעיר.

מה לו ולקשריה עם נכדיה?
האם כל בכי של נין מניניה
מזכיר לה את הדמעות משם?

היא ניכשלה. את התפקיד לא ביצעה.
"שימרי על רומק!" אמר לה האב
עת השניים הוברחו ממחנה המחנק,
"את כבר לא רק אחות", המשיך.
"את אפילו יותר מאמא".
אישה מבוגרת, ילדה בת תשע.
היא נכשלה.
עד היום לא מצאה כסות לפצעה.

הם ביקשו ממנה שתבוא.
שתספר ותתאר
איך זה היה,
מה היא הרגישה.

הם רוצים לראותה במערומיה,
לדמם ביחד איתה
לנחמה.

"זיכרון בסלון" קוראים לזה.
"אבוא בשעה שבע" היא הבטיחה
וקבעה תור לרופא
בין שש לתשע.

עצרת זיכרון לנספי השואה מקהילתנו

תקיים ביום ה' כ"ז בניסן תשפ"ב

28 באפריל 2022

בשעה 17:00 בבית ספר תיכון עירוני ה',

רח' בן יהודה 227, תל אביב

באזכרה יוקרנו שמות ניספים "לכל איש יש שם"

מי שלא מסר בעבר את שמות הניספים ותמונתם - מתבקש
לעשות זאת בהקדם.

נא כבדו את זכר הניספים בנוכחותכם יחד עם
בני משפחותיכם.

בניסה לחניה וגישה נוחה מרחוב הירקון 294, תל אביב

תערוכה על קהילת יהודי פודגוז'ה

מנהלי המוזיאון היהודי שבבית הכנסת "הישן" בקרקוב החלו באיסוף
חומרים לתערוכה על יהודי פודגוז'ה שתיוחד לקהילה היהודית
שהתקיימה כקהילה עצמאית מאמצע המאה ה-19 ועד ה-1 בינואר
1937, כאשר הושלם האיחוד של קהילה זו עם קהילת יהודי קרקוב.

על מנת להעשיר את התערוכה במסמכים ותמונות מבקשים אוצרי
התערוכה לקבל מכל מי שיש ברשותו צילומים מפודגוז'ה (מקומות
ואנשים), מסמכים (למשל, תעודות מבתי ספר ואישורים), פריטים
אישיים יחודיים לקהילה זו וכל דבר נוסף שברשותכם.
אפשר לפנות למערכת במייל או בטלפון, או אל אוצר התערוכה,
פיטר פיגילה, במייל p.figiel@mhk.pl

קוראים יקרים,

ללא דמי חבר ותרומות לא נוכל להמשיך לפעול!

הואילו לבצע העברה בנקאית לחשבון הארגון בבנק איגוד
סניף 079 חשבון 2167/89 או שלחו המחאה לפקודת
הארגון לכתובת: הנוריות 31 הרצליה 467263

בית הספר העברי והגימנסיה העברית בקרקוב

שלאחר מכן הוחל בבניה. בשנת 1918 נחנך הבנין הראשון של בית הספר. היה זה בניין של 3 קומות, 9 חדרי כיתות מרווחים ואולם התעמלות גדול במרתף, ולידו מבנה מנהלה קטן בן קומה אחת בחצר. הבניין הכיל את כל הכיתות של בית הספר העממי ואת הכיתה הראשונה של הגימנסיה שנחנכה באותה שנה, כיתה בת 15 תלמידים ותלמידות. בית הספר התייחד באווירה משפחתית מיוחדת במינה, שנתמזגו בה רעיונות, שאיפות ורגשות ובעיקר הרצון להעניק לתלמידים חינוך יהודי-לאומי, טיפוח אהבת העם, אהבת ציון ונאמנות לשפה העברית, יחד עם הנחלת תרבות אבותנו ותרבות העולם.

עתה הדפקו תלמידים רבים על פתחיו של בית הספר, כי אופיו הלאומי-ציוני, מתכונתו החילונית-מודרנית, ורמתו הגבוהה הלמו את מבוקשם של הורים רבים, והבניין הראשון נעשה צר מהכיל את כל מי שביקש ללמוד במוסד. תחילה הונהג לימוד בשתי משמרות, אך משגבר הביקוש הוקם בשנת 1924 בניין נוסף, ה-"פשיבודבקה", בצמוד לבניין הראשון.

בשנים אלו, שנות נשיאותו של ד"ר קרנגל, חלה התפתחות נוספת:

(המשך בעמוד הבא)

שכורה בת 3 חדרים ברח' גרטרודי 29.

לא קל היה למצוא מורים מתאימים בעלי הסמכה שיוכלו להורות רק אחרי הצהריים, משום שלפני הצהריים לימדו בבית ספר אחרים בעיר - ולעומתם היו מורים, ובעיקר מורים לעברית, שבשל היעדר הסמכה פורמלית לא השיגו רשיון להוראה למרות בקיאותם במקצועם.

בעיה גדולה נגרמה גם בשל העובדה שלאחר 4 שנות לימודים ב"בית הספר העברי העממי" היה התלמיד הרוצה להמשיך את לימודיו חייב לא רק לעבור לבית ספר תיכון ממלכתי, אלא גם לעמוד שם בבחינות כניסה - מאחר ש"ביה"ס העברי העממי" טרם השיג את הזכויות של ב"ס מוכר. בשל היעדר בית ספר תיכון שיהיה המשך לבית הספר העברי העממי היו למעוניינים קשיים גדולים ועליהם נוספו קשיי מימון, שמנעו מן החברה אפשרות לרכוש מגרש ולהקים בנין מתאים כדי לשכן בו את בית הספר היסודי ואת בית הספר התיכון.

הודות לאיסוף כספים, בעיקר על ידי הנשיא הראשון ש. לזר (נפטר בשנת 1921), נרכש בשנת 1913 מגרש ברחוב בז'וזובה מס' 5, ובשנה

התמורות שחלו בשלהי המאה ה-19 בקהילות היהודיות במרכז אירופה הולידו, בין היתר, גם את הרעיון של שילוב החינוך המודרני עם חינוך יהודי לאומי במסגרת בית ספר עברי. תמורות אלו ובעיקר התגברותן של רוחות ההשכלה, חובת הלימוד הממלכתית, החשש המעמיק והולך מפני התבוללות וההתעוררות הלאומית-ציונית הביאו לקליטתו של רעיון זה גם בקרקוב.

ברם, כשנכשלו שני נסיונות להגשים את הרעיון - כבר בתחילת המאה ה-20 ניסו ד"ר מ. יונג וד"ר זלינגר להקים גימנסיה עברית בקרקוב, אך ללא הצלחה - התערערה אמונתם של רוב חברי "חברת בית הספר העברי היסודי" (חברה של חובבי ציון שהתארגנה עוד בשנת 1902), וראשי הצמרת הציונית בעיר התייחסו בספקנות רבה לעצם הקמתו ולסיכויי הצלחתו של בית ספר מסוג זה בקרקוב ולאורך ימים. עמדתם העויינת והבלתי מתפשרת של החרדים מזה ושל המתבוללים בזה - שני חוגים שהחזיקו ביחד ברסן השלטון בקהילה - נראתה כמחסום שאי אפשר להתגבר עליו.

בשנת 1908 הצליח שלמה לזר (בעל מלאכה לייצור תיקים ומזוודות, ועליו אמרו ליצני קרקוב כי יזם את הקמתו של בית הספר כדי לזכות בחוג לקוחות בין התלמידים הזקוקים לתיקים), ראשון חברי "חברת בית הספר העברי העממי" (מאוחר יותר שונה שם בית הספר ל-"חברת בית הספר העברי העממי והתיכון בקרקוב) לשכנע ולהפעיל מספר אנשים ובכך לגבור על המתנגדים והספקנים, ובשנת 1908 ייסדו את בית הספר.

משנפתח בית הספר, לקראת שנת הלימודים 1908/9 היתה בו כיתה אחת ובה 30 תלמידים. תוכנית הלימודים כללה מקצועות בתחום היהדות, ואושרה בידי השלטונות.

במשך 4 שנים נרשמו בבית הספר ולמדו בו, בהנהלתו של מ. ראט, כ-120 תלמידים, וזאת למרות הקשיים הרבים: החרדים הקיצוניים ערמו מכשולים בדרכם של ההורים המסורתיים שהעזו לשלוח את ילדיהם לבית הספר העברי; בית הספר נדד ממקום למקום - מחדר אחד לדירה שכורה של שני חדרים ומכאן לצריף, ומהצריף לדירה

בית הספר העברי והגימנסיה העברית בקרקוב (המשך)

תלמידי הגימנסיה העברית צועדים בתהלוכה ברחובות קרקוב

הגימנסיה זכתה בזכויות מדרגה ב' ובשנת 1926 נערכו בה בחינות הבגרות הראשונות (בחינות הבגרות בעברית נערכו בראשותו של נציג "המכון לחכמת ישראל" שבוורשה, על פי רוב ד"ר י. טהון).

אחד הגורמים העיקריים שתרמו לרמתו הגבוהה של בית הספר היתה רמתם האינטלקטואלית והמקצועית של המורים, האווירה הלימודית-חינוכית וגישתם הרצינית של מרבית התלמידים והתענינותם בפעילויות השונות, ובכלל זה פעילויות שלא במסגרת חובה. מגוון החוגים, הקורסים, החגיגות - שלקחו בהן חלק פעיל התזמורת לכלי נשיפה והמקהלה - המפעלים השונים, חדר תרבות, הספריה העברית והכללית, תחרויות הספורט השונות, טיולים בעיר ובמרחב הפכו לחוויות בלתי נשכחות

כל זאת, למרות עומס הלימודים שהיה גדול בכ-20% מאשר בבתי הספר הממלכתיים בשל היקפם של מקצועות היהדות (תנ"ך, דת, לשון וספרות עברית, דברי ימי ישראל - כולם בעברית - היה כ-10 שעות שבועיות, ואלה נלמדו בנוסף למקצועות שבמתכונת החובה בשפה הפולנית). האווירה הכמעט-ביתית ששררה בבית הספר ניזונה גם מפעולותיו של גוף חדש שהתארגן בשנת 1924 "ועד ההורים", שפעל בראשותה של לאורה טיגנר, ועסק בפעולות סעד שונות, סייע לתלמידים מעוטי יכולת במזון, ביגוד וכספים, ואף ארגן קייטנות בקיץ ומחנות חורף במקומות נופש בהרים. המספר ההולך וגדל של התלמידים בבית הספר הביא לכך שכבר בסוף שנות ה-20 הונהג שוב לימוד בשתי משמרות, וככל שהצליח בית הספר מבחינה כמותית-הישגית השתנה אופיו הבייתי.

בשנת 1930 נפתרה בעיית הצפיפות, לאחר ועד בית הספר השיג את המימון הדרוש (בעיקר הודות לד"ר ח. הילפשטיין שהטיל תשלום מיוחד על ההורים, קיבל תרומות מהציבור היהודי בעיר והשיג הלוואות בנקאיות), והקים בניין שלישי מצידו השני של הבניין הראשון ברח' פודב'ז'יה. הבניין החדש, שהיה מודרני ומרווח, בעל 4 קומות וקומת קרקע, הכל כמעט את כל כיתות הגימנסיה, חדרי המעבדות על ציודם המודרני, אולם להתעמלות ואסיפות, חדרי מנהלה וכיו"ב. עתה יכלו כבר להתנהל לימודיהם של מעל 1,000 תלמידים - מזה כ-600 בגימנסיה - במשמרת בוקר בלבד.

מתחילת שנות ה-30 החל שגשוגו של בית הספר והחלה תקופת הפאר שלו. אמנם נעלמה כמעט לחלוטין האווירה הביתית, אך היוזמות החדשות, ההכרה שזכה לה המוסד, ההתרחבות והדינמיקה של הפעילויות השונות במוסד, היו פיצוי רב משמעות.

בין היוזמות החדשות בלטו שלוש: בתחום החינוך הדתי הוקם "בית המדרש נחלת אבות" (1931/32) על ידי תלמידים שומרי מצוות וביוזמת המורים נחמן מיפלג ונפתלי רובינשטיין. בית מדרש זה החל לפעול בחדר מיוחד בבית הספר שהוקצה לשם כך על ידי ההנהלה. ב"נחלת אבות" נערכו תפילות יום-יום, בחול ובשבת, חוג לתלמוד, טקסים וחגיגות "בר מצוה" של התלמידים, הקפות מסורתיות בחג שמחת-תורה. הנהלת בית הספר תרמה את ספר התורה, שהוכנס לבית התפילה בתהלוכה

חגיגת של תלמידי בית הספר, אשר צעדה בחוצות הרובע היהודי כשהתזמורת בראשה מנגנת מנגינות לכת חסידיות. מספר תלמידים שהתפללו בבית התפילה השתתפו גם בחוג לחזנות שהוקם בבית הספר.

בשנים אלו הסתעף בית הספר העברי גם לתחום החינוך הטכני-המקצועי: ביוזמת ועד "חברת בית הספר העברי", בראשותו של ד"ר ח. הילפשטיין, הוקם, בשנת 1933, בית ספר למלאכה לבנים בצד בית הספר העממי והגימנסיה העיונית, ויכלו ללמוד בו תלמידים מגיל 14 אשר סיימו 7 כיתות לימוד (4 בבית הספר היסודי ו-3 בתיכון).

בית הספר שכן בבניין ישן, בן קומה אחת, בחצר הכללית. תכנית הלימודים התלת-שנתית של מחלקתו המכאנית-נפחית - המחלקה הראשונה שנפתחה - היתה עיונית ומקצועית-מעשית, ותלמיד שעמד בהצלחה בבחינות בתום הלימודים קיבל תעודה של שוליה, תעודה שאיפשרה לו להתקבל לעבודה במקצוע.

עם שגשוגו של בית ספר זה הותאמה תכנית הלימודים שבו לרמה של בית ספר תיכון מקצועי תלת-שנתי הכולל מחלקות למכניקה, רתכות, נגרות ובניה (1937/38), והוחל בבניית בניין עבורו (מול בניין הגימנסיה העיונית) על כל הציוד המודרני הדרוש (ביום שעמד הבניין להימסר ל"גימנסיה הטכנית" פרצה מלחמת העולם השנייה). משנת 1936/37 נקראה החטיבה העליונה של בית הספר - הגימנסיה - על שמו של ד"ר ח. הילפשטיין, שהיה נשיאו של בית הספר משנת 1926, ותרם תרומה נכבדה להרחבתו ולפריחתו.

במישור החינוך הלאומי-ציוני התארגנה בין התלמידים, בשנת 1934, תנועת צופים לא-מפלגתית "הצופה". הסיבות להקמת התנועה היו, בין השאר, האיסור הכללי על התלמידים להשתייך לארגונים שמחוץ למסגרת בית-הספר, חשש של ההורים שהפעילות בארגונים כאלה תסיח את דעת הילדים מהלימודים, וכן הדעה הרווחת שלפיה נחשבה הצופיות הכשרה מצויינת לחיי חלוץ.

(המשך בעמוד הבא)

בית הספר העברי והגימנסיה העברית בקרקוב (סוף)

על גג הגימנסיה העברית, 1934

תזמורת כלי הנשיפה של בית הספר, שהתמחתה במנגינות לכת ופעלה בביה"ס שנים רבות, תרמה להווי הפנימי של ביה"ס בעת חגיגות ונשפים, וגם להווי ברחוב היהודי בזמן תהלוכות ומפגנים. קשה לתאר את התרוממות הרוח של היהודים שעמדו לאורך רחובות הרובע בשעה שצעדה התזמורת בתהלוכת ל"ג בעומר למגרשו של מועדון הספורט "מכבי", בראש טורי מאות תלמידי ביה"ס, וניגנה את "מארש הדגל" של ביה"ס. רוב גאוה נסכה התזמורת בתושבים היהודים של העיר, שעקבו אחריה כזו צועדת במרכזה העתיק של העיר, בערב חג לאומי פולני, בין לפידים בוערים, ומיטיבה לנגן בין התזמורות הטובות של בתי הספר הממשלתיים.

פעילות התלמידים בבית הספר במסגרת "קהילת התלמידים" התרכזה בהפעלת מועדון תלמידים, שבו פעלו חוגי התחביבים, נערכו ערבי ויכוחים ונשפי ריקודים. "קהילת התלמידים" טיפלה גם בעריכת עיתון קיר, אספקת ספרי לימוד על בסיס השאלה שנתית, ובמתן הלוואות ומלגות לתלמידים מעוטי יכולת. בין המפעלים בלטו מפעל עזרה למובטלים ולנצרכים בחורף, שבמסגרתו אספו התלמידים תרומות ביגוד, מזון. מפעל נוסף סייע בהענקת הנחות בשכר לימוד לתלמידים מעוטי יכולת על ידי הנהלת בית הספר אפילו פטור מלא או מלגות, וזאת בנוסף לסיוע הכספי שהושיט ועד ההורים.

בשנת 1936/37 למשל יצאו לקייטנות קיץ כ-300 תלמידים ולמחנות חורף יצאו כ-60 תלמידים, תרומות חולקו לכ-400 נצרכים, ומעל 200 תלמידים חסכו ב"קופת הדואר לחסכון" המלגות בשנה זו נעו בין 50 ל-500 זלוטי (בין 20 ל-100 דולר לפי הערך של אותם ימים).

עם התגברות ההתופעות האנטישמיות במוסדות ההשכלה הגבוהה בעיר, בשלהי שנות ה-30, הקימה ההנהלה מסגרת מיוחדת של שעורים ברמה אוניברסיטאית לבוגרי בית הספר ולצעירים יהודים אחרים שלא נתקבלו או שלא יכלו ללמוד באוניברסיטאות.

רוב האנשים שהשתייכו לבית הספר - מוריו, תלמידיו ובוגריו, נרצחו בשנות השואה - ומאז מבכים אותם קירות בנייניו שבו שוכן היום בית ספר פולני.

במשך השנתיים הראשונות עמד בראש התנועה התלמיד מ. פלדבלום, שהיה גם הרוח החיה בהפעלתה ובניהולה. תנועת "הצופה" הצליחה לרכז במסגרתה יותר מ-250 תלמידים ותלמידות.

החל משנת הלימודים 1933/34 הונהגה רפורמה כללית במוסדות החינוך היסודי והתיכון בפולין, ובעקבותיה השתנה מבנה חטיבות אלה גם בבית הספר העברי: מארבע לשש כיתות בבית הספר היסודי ומשמונה כיתות לארבע כלליות ועוד שנתיים של תיכון (ליצאום).

בחטיבה העליונה היו שלושה תחומי התמחות: מגמה הומניסטית, מתמטית-פיזית וביולוגית. במקביל נשתנו תוכניות הלימודים הכלליות בלשון הפולנית, ובית הספר קיבל, ככל בית ספר תיכון בפולין, מספר סידורי משלו "445". על תלמידי בתי הספר התיכוניים בפולין היה לשאת את מספר בית הספר על השרוול השמאלי של התלבושת האחידה. המספר אצל תלמידי כיתות י"א ו-י"ב ומשנת 1937/38 כיתות א' ו-ב' של הליצאום - היה על רקע אדום ושל תלמידי הכיתות הנמוכות יותר היה על רקע כחול.

כביטוי להכרתו של משרד החינוך הפולני ברמת הלימודים הגבוהה בחטיבה התיכונית של בית הספר העניקו לו השלטונות "זכויות מלאות של בתי-הספר התיכוניים הממשלתיים", שתחולתן למן שנת הלימודים 1934/35. הכרה ברמת הלימודים במוסד בלימודי היהדות התקבלה גם מהאוניברסיטה העברית בירושלים, אשר העניקה לבוגרי ביה"ס פטור מבחינות הכניסה בעברית ובמקצועות היהדות.

מספר תלמידים בבית הספר שעמד על כ-1,100 תלמידים בשנים 1930/31-1934/35 הגיע בשנת 1936/37 לכ-1,350 תלמידים, מהם כ-500 בבית הספר העממי, מעל 750 בבית הספר התיכון העיוני וכ-80 בבית הספר למלאכה. בשנת 1938/39 היו כבר מעל 1,400 תלמידים.

בנוסף לתחומי הלימודים והפעילויות האלה היו בבית הספר פעילויות נוספות: "עבודות מעשיות", בהן הוקנתה לבנים מיומנות אלמנטרית בנגרות, עיבוד מתכות ועיבוד זכוכית ולבנות - בתפירה, גזירה ושרטוט; בחינוך הטרנס-צבאי מטעם המדינה השתתפו בנים מכיתות ט'-י"א, השתתפות חובה, בשיעורי ואימוני "הכנה צבאית" בשעות אחר הצהריים, שעתיים בשבוע, במתקנים צבאיים שבעיר, ועל מסיימי כיתות י"א היה לצאת למחנה צבאי מיוחד למשך שבועיים של אמונים. במסגרת השעות של לימודי חובה לכל כיתות ביה"ס התיכון נכללו שמונה תוכניות מוסיקה, בדרך כלל קונצרטים מתקליטים של מוסיקה קלאסית, מלוויים בהסבריו המצויינים של המורה ד"ר י. פלדהורן; תלמידי כיתות ח'-י"ב ביקרו מספר פעמים בשנה בהצגות תיאטרון מובחרות שניתנו במיוחד עבור בתי הספר התיכוניים בעיר, בדרך כלל בתיאטרון ע"ש סלובאצקי.

במסגרת פעילויות הרשות התנהלה בבית הספר קשת רחבה של חוגים בתחומים רבים כולל חוג למען "הצלב האדום" הפולני שבמסגרתו הועברו קורסים להצלה, וחוג "הליגה להגנה אנטי-אווירית" ("ל.א.פ.פ.") - מעין הג"א. תלמידים הרצו "הרצאות רשות" וכתבו "עבודות רשות" בספרות, היסטוריה ובמדעים מדויקים, בנושאים שלא היו במסגרת תוכנית הלימודים (בספריית בית הספר היו למעלה מ-6,000 ספרים בפולנית, עברית וגרמנית).

קרקוב, עיר ואם בישראל - בלי יהודים!

הדפיסו אחד-העם וביאליק את חיבוריהם. שניהם ביקרו לא פעם בבית דפוסו הידוע ברחוב גרודזקה, למרגלותיו של ארמון המלכים וואוול.

אם המדפיס הנאור פישר (שהיה גם חזן ב"טמפל") הדפיס את הספרות העברית החדשה, הרי המתחרה שלו, החסיד משה דייטשר (חבר הסיינט הפולני לעתיד לבוא) הדפיס את כל הספרות הפולנית הבלתי-ליגאלית, את כל הספרות הסוציאליסטית שמכאן הבריתו אותה לוורשה, לפולין הקונגרסאית. כאן גם עמדה העריסה של התנועה הסוציאליסטית היהודית והסוציאליזם הציוני.

כאן התפתחו לדוגמא ולמופת בתי-הספר העבריים, שבשנים האחרונות עמד לרשותם כבר גוש שלם של בנינים. כאן נוסד אחרי מלחמת העולם הקודמת העיתון היומי הציוני הראשון בשפה הפולנית, כאן פעלה שורה של מוסדות ציוניים כלכליים, תרבותיים, לעזרה סוציאלית. כאן הונח היסוד להכשרת-הנוער היהודי בשביל עבודה חלוצית בארץ-ישראל.

כל הקשר הנפשי, האינטימי והלבבי, בין קהילת קרקוב ובין ארץ-ישראל היה קשר שנדמה היה לא ינתק לעולם. והנה נותק הקשר. הנה דעכה הקהילה הקדושה של תקווה חיה בקרבה. להספיד את קרקוב היהודית, לקונן מרה - זו למעלה מכוחות אנוש.

לא נשכח, קרקוב!

וכותב, ואוי להם ל"שקצים" שנכנסו והפריעו לו בעבודתו, ברצותם לקנות איזה ספר לימוד משומש. "אין, אין!" זו הייתה תשובתו התמידית. לא להפריע! צריך היה לראות באיזו יראת כבוד התייחס אל ההיסטוריקן היהודי בקפוטא הארוכה אל מנהל הספריה היאגלונית העתיקה, היסטוריון אף הוא במקצועו. כיצד דיברו בידידות שני הזקנים בחדרי הספריה - על הכרוניקה של דלגוש.

כל האווירה מסביב הייתה כזו שכאן בקרקוב גם היחסים בין הפולנים והיהודים קיבלו צורה אחרת מאשר במקומות אחרים. כאן הייתה איזו מין שלווה מכובדת.

כאן באה לידי ביטוי התרבות הגבוהה, מסורת הדורות. הרובע היהודי בקרקוב נקרא בשם קאזימיז' על שם המלך הפולני קאזימיז' הגדול, שעל אהדתו ליהודים ואהבתו ליהודיה אסתר'קה סיפרו אגדות אין מספר.

גדול לאין שיעור היה חלקה של קהילת קרקוב בהתפתחות התרבות היהודית בגולה. כאן הייתה באמת אכסניא של תורה, ומכאן הפיצו את אורם בחשכת הגולה: הרמ"א (רבי משה איסרלס), ר' יעקב פולאק, ר' יואל סירקיס (ב"ח), המקובל ר' נתן נטע שפירא ה"מגלה עמוקות". אני זוכר שנחום סוקולוב ז"ל, בהיותו בקרקוב, לא החמיץ אף פעם את ההזדמנות לבקר את קברו של ה"מגלה עמוקות" בבית העלמין הישן.

המנהיג הציוני הגדול היה מצאצאיו של המקובל הגדול, שעל מצבתו נחרתו המילים: "הוא שאמרו עליו כי דבר איתו אליהו הנביא פנים אל פנים".

אם נסוב פנינו כלפי תנועת התחיה הלאומית הרי כאן הכתה שורשים עוד בטרם עלות שמשו של הרצל. כאן הופיע באחרית ימיו "המגיד" בעריכתו של פוקס, כאן פעל אחרי כן במשך עשרות שנים אחד ממנהיגי הרוחניים של התנועה ד"ר יהושע טהון ז"ל, הסופר הציוני המובהק, מעמודי התווך של "השלוח" מראשי המדיניות היהודית שבמדינת פולין.

כאן היו בתי הדפוס היהודים. לא מעט עשה בשביל הספרות העברית הצעירה המדפיס יוסף פישר שאצלו

הקרון הקיימת לישראל הוציאה סדרת "חבורות מוקדשות לקהילות ישראל בגולה". בחוברת א' שראתה אור בשנת תש"ד התפרסמה כתבתו של דוד לאזר על קרקוב, וכך הוא כותב:

"סיוט זה מלווה אותי תמיד - מראשית ימי הזוועות. בחלום ובהקיץ רואה אני את קרקוב עיר מולדתי, הנני מתהלך ברחובותיה, מסתכל בעוברים ושבים ואיני מכיר את העיר! כלומר, הרחובות הם אותם הרחובות, שדרות העצים הסובבים בטבעת ענקית את כל העיר, ה"פלאנטים" המפורסמים, הם אותם הפלאנטים, אבל האנשים, ריבונו של עולם! האנשים! קרקוב עיר "גרמנית". קרקוב זו - עיר ועם בישראל - בלי יהודים! בשום פנים לא אוכל לשוות לנגד עיני תמונה מחרידה זו.

קרקוב שלי. לא קם עדין משורר כשניאור שישייר שיר תהילה לכבודך, שיקרא לך "סבתי הגדולה" שיתאר את השכינה היתרה, המיוחדת במינה, ששררה פעם בתוך חומותיך. אם עברת ברחוב סטרדום וברחוב גרודזקה, וחשמלית מספר 1 העוברת מן הגשר הישן על נהר הוויסלה דרך הרובע היהודי עד לתחנת הרכבת. אם החשמלי הזאת הייתה ריקה לגמרי מאדם - סימן מובהק היה תמיד ששבת היום; היהודים אינם נוסעים! ואם במקרה חשמלי זו צלצלה וצלצלה ולא יכלה לזוז מתוך ההמון הצפוף הממלא את הרחובות עד אפס מקום, ולא סתם המון אלא אלפי אנשים במסכות, בתלבושת ספרדית, הונגרית, מזרחית, כושית - האלוהים יודע איזה עוד - הרי זה כמובן סימן שחג הפורים היום! הקרנבל היהודי שהייתה לו מסורת עתיקה מאד ושחודש שוב כמה שנים לפני המלחמה.

בית אבא. שלט עברי היה קבוע על השער: "המצפה" - דרך החצר! בחצר זו מה טוב היה לשחק בכדור-רגל ו"הכדור" היה על פי רוב - תפוח אדמה. למעלה, בחדר הקטן, ישבו ושוחחו כמה אנשי הרוח ואנשי עט. כמו מבעד לערפל זוכר אני את דמות הפילוסוף העברי הישן ד"ר שלמה רובין, השפייניזסטן המובהק, שבא לעיתים קרקוב. והנה פ.ח. ווטשטיין, מוכר הספרים וחוקר עתיקות העיר. הנני רואה לנגד עיני כיצד עומד בחנותו ברחוב שפיטלנה וכותב

"אנחנו היהודים אשמים בכל" ... שלום שרייבר

מישהו מתקרב לתא. עלינו לעמוד אז בשורה אחת, בדיקת על אחד התפרים שבין הקרשים המרכיבים את הרצפה לכל ארכה. השורה חייבת להיות ישרה ואבוי לו למי שלא מתיישר בשורה בדיקנות של סרגל.

בהיכנס הגרמני יש לעמוד זקופים וכך יש לומר, בגרמנית: "אנחנו היהודים, אשמים בכל, במלחמה ובאסון, שבגללם נשפך דם גרמני יקר. קללה עלינו היהודים." ובהסתלק הגרמני "החיים" חזרו למסלולם, עד הביקור הבא.

החיים בתא הזה, חודש ימים, היו מהגרועים והאיומים ביותר בכל שנות המלחמה. השפלות, רעב מציק עד כדי איבוד ההכרה, חיים בצל מוות בטוח, חיים עם המוות, מועקה מחוסר כל תקווה. המתנה לביצוע גזר הדין, בירייה? בתלייה? האם זה כואב? וכמה זמן זה נמשך? יהיה אשר יהיה - רק לא עינויים.

וכל-כך רצינו לחיות, וכל-כך התגעגענו למישהו מהמשפחה. לקצת שמש, אור, אוויר לנשימה. ידענו שגורלנו נחרץ, אבל קשה להפנים את התחושה, כל עוד אתה נושם.

משיחה עם "וויטיקים" בתא נודע לנו ההסדר הבא, הנהוג במקום: כשהתא מתמלא עם אסירים, בערך פעם בשבועיים שלושה, מוציאים קבוצה אחת לבית הקברות בפלשוב על-יד קרקוב, ומחסלים את אנשיה ביריות, קבוצה שנייה שולחים לאושוויץ. את מי לאן ומדוע - לא נדע. משום מה נפל הפור ואותנו שלחו לאושוויץ. גורלנו היה להישאר בחיים. אבל זה סיפור אחר.

מלווה במכות הובלנו לבית הכלא מונטה לופיד.

מונטלופיד

מתחם ענק, עתיק, שקירותיו מתקלפים, שחלונותיו מסורגים. דלתות ברזל עבות נפתחות ונסגרות ברעש אימים. בפנים חלל מדרגות גדול, חשוך ומאיים.

אחרי חקירה נוספת, מלווה במכות ובצרחות, הורדנו ל"תא היהודים", הנקרא גם "תא המוות". המדרגות למרתף, שם ממוקם התא, עשויות גם הן ברזל. כל דריכה עליהן, בעיקר בנעליים המסומרות של הסוהרים, יוצרת הדים מתגלגלים, עולים ויורדים, יורדים לכל נימי הגוף והנפש ומערפלים את ההכרה. כאילו קוראים: היי, אתם עלובי החיים, הנידונים, בואו אל סופכם!

למטה חושך. בעזרת פנס וצרור מפתחות כבדים נפתחת דלת ברזל כבדה וחורקת, ודוחקים אותנו, שמונה במספר, פנימה. בפנים אולם גדול ממדים, מוארך - ארבעה קירות גבוהים מאוד. ליד אחד הקירות זרוקים מזרונים.

רק מזרונים ותו לא. כל השאר ריק, שקט מוחלט. על המזרונים ספק שוכבות ספק יושבות דמויות. קשה לזהות את הדמויות בגלל החושך בשעת דמדומי הערב. ריח של עובש וטחב, אווירה של דכדוך, חוסר אונים, ייאוש ומוות. רק אנחות כבדות ועמוקות מפלחות את האוויר. פחד והלם.

מתוך הדמויות מופיעים להפתעתנו שניים מוכרים: שמעון דרגר ולאבן לייבוביץ, מהנהלת הקבוצה הלוחמת בקרקוב. הם היו בשבילנו זיק האור היחידי בחשכת בין הערביים. החיבוק החזק, מאור פניהם האציליים, עמעמו במקצת את ההלם שקיבלנו עם כניסתנו, כמו שמן מרפא על פצעי הנשמה.

עוד בטרם הספקנו להוציא הגה אספו אותנו החברים במהירות ואמרו: הדבר הראשון שעליכם ללמוד בעל-פה ומיד, כדי להימנע ממכות ומעינויים, הוא ה"פזמון" הבא, שהוא כעין "המנון" - ה"מנטרה" של התא.

חובה עלינו לדקלם אותו בכל פה ובקול חזק כל אימת ששומעים

בספר זכרונותיו, "ניצנים שלא פרחו", כתב שלום שרייבר גם על בית הסוהר מונטלופיד. וכך כתב: "התאריך: 13 למרץ 1943. המקום: 'מונטלופיד' - בית סוהר ידוע לשמצה בעיר קרקוב.

הבונקר בבוכניה

כחודש ימים לפני ה-13 במרץ התמקמנו בבית קטן ועזוב בעיר בוכניה. הבית היה ריק כי כמה ימים לפני כן הייתה "אקציה" בגטו ודיירי הבית נלקחו ונשלחו לאן שנשלחו. אנחנו היינו אחרי כמה וכמה בריחות והאקציות הלכו והתקרבו, הלכו והתהדקו סביבנו.

במשך לילות רבים, אחרי שמצאנו את הבית בבוכניה, עמלנו בבניית בונקר מתחת לאדמה, צמוד לבית, שעדיין התגוררו בו המבוגרים ששרדו ממשפחותינו. בעבודת נמלים, רק בלילות, כדי לא לעורר חשד בלב השכנים הפולניים הוצאנו אלפי שקי חול בשרשרת של ידיים, לפזרם רחוק ככל האפשר מ"אתר החפירות". למזלנו, ירד שלג באחד הלילות וכיסה את הכתמים החומים, שיצר החול הכהה על השדה הפתוח.

שיטת הבנייה שלנו הייתה הפוכה מהמקובל - לא יצרנו חלל כדי למלא אותו באביזרים הדרושים. את המיטות והשולחן "פיסלנו" בתוך החול, הוצאנו את המיותר והשארנו את ה"פסלים" - מיטות, שולחן וכו'. כדי למנוע מפולת הצבנו תמוכות מעץ. הכניסה והיציאה לבונקר היו עשויות למהדרין: זר לא ימצאם - מלשינים כן.

באותו לפנות בוקר מר, ה-13 למרץ, כשכולנו שכובים על מיטות החול, נשמעה צרחה מקפיאת דם: Alle Raus - כולם החוצה. המומים, קפואים, נרעדים ומופתעים, שתקנו. שקט של מוות. לא זזנו, לא נשמנו, אולי שניות, אולי ימים ואולי נצח.

פתאום - פיצוץ. רימון יד נזרק פנימה דרך פשפש הכניסה, הלם בנו והקפיץ אותנו מה"מיטות" כנשוכי נחש. בסחבות בלויות, שכל אחד אלתר מכל הבא ליד, בחושך מוחלט, יצאנו לחצר. שם חיכו לנו אנשי הגסטאפו והובילו אותנו למשטרה בבוכניה ומשם, אחרי חקירה ראשונית, לגסטאפו בקרקוב. אחרי חקירה

בית הכלא ברחוב מונטלופיד ממשיך לפעול כבית מעצר. השם ניתן למקום על שמה של משפחה איטלקית שהתגוררה במקום במאה ה-16.

בתקופת חלוקת פולין שימשו המבנים את האוסטרים לבית דין צבאי וכליאת אסירים הראשונים. בתקופת מלחמת העולם הראשונה. לאחר הקמת פולין העצמאית, בשנת 1918, היה המקום לבית סוהר.

עם כיבוש קרקוב על ידי הגרמנים השתלט הגסטפו על המבנים ואזרחים רבים - פולנים ויהודים - נכלאו בו ומשם נשלחו אל מותם.

לאחר המלחמה נכלאו במקום נאצים רבים, ביניהם הצורר אמון געת.

דברים עתיקים (מפנקסי הקהל בקראקא לקורות ישראל בפולניה)

פיבל הירש וטשטין Feivel Hirsch Wettstien (1858-1924) היה היסטוריון יהודי-קרקובאי, בעל חנות ספרים.

בהשפעת מורו, חיים נתן דמביצר, ובעודו צעיר החל ללמוד את תולדות היהודים בפולין, בעיקר בקרקוב, מחומר הקיים בשו"ת ישן ובספרי הפרוטוקולים ובארכיונים של קהילות וחברות. המונוגרפיות שלו (שפורסמו בכתבי עת שונים) האירו תקופות לא ברורות בתולדות יהודי פולין ושימשו מקורות יקרי ערך להיסטוריונים של יהדות פולין כמו מאיר בלבן ואחרים.

מחקריו של וטשטין בולטים במחקר זהיר והימנעות מהשערות מופרכות. בין כתביו: קדמוניות מפינקסאות ישנים לקורות ישראל בפולין בכלל ובקרקוב בפרט (1892); דברים עתיקים מפנקסי הקהל בקרקוב (1901); ולקורות היהודים בפולין וביחוד בקרקוב (1918).

בשנת 1898 התפרסם בקרקוב מאמרו של וטשטין שכותרתו "דברים עתיקים (מפנקסי הקהל בקראקא לקורות ישראל בפולניה)" ובין היתר נכתב כך:

"מפורסמות אינן צריכות ראייה". לא תמול פנקסי הקהל בקראקא וכבר יצאו מוניטין שלהם, מהותם ואיכותם, יקרים וערכם, בעולם הספרה לרגלי ה"קדמוניות", אשר הוצאתי בשנת תרנ"ב ותשאינה הן מלפני הבקרת העברית והלועזית, מלפני חכמי ישראל ומלפני חכמי האמות. הפנקסים, שהיו לנו בשעתם כעין ספרי הפקודות של הממשלה, יכילו שטרי חוב, מכירה, קניה, אמנה, שוכר, מקרים, מעשים, גזרות, צוואות, הרמות, קנסות, פסקים, גדרים נגד המותרות והפריצות, ותקנות השוק, העניים, החוקק, המס, הבריאות, הנקיון, המכס, החכירה, החנוך, הלמוד, והזכויות שמות אנשי שם, גדולי ישראל, בקצור "דברים עתיקים" אשר יעבירו לפנינו כבני מרון דור דור ובנינו, דור דור ורבנו, מנהיגיו וקציניו, חכמיו ומטיביו, אפיטרופי האומה ופטרונים, ויצאו לעינינו כמו חי את דרכי חייהם והלך רוחם, את דרכי הגמס והתרבות, המדות והמנהגים, התוס והגדיבות, הקדושה והטהרה של אבותינו בימי קדם, בימי הביניים, הראויים להיות לנו לעינים, להריסם על נס למופת בדורנו הנאור הזה. אין לך מקורות יותר נאמנים ומוסמכים לקורות ישראל מפנקסים כאלה המסידים לפי תמס, דברים כדויות, פשוטים וערומים מכל כהל ומכל שרק, מכל הפרדה ומכל הזיה, ומשום לנגדנו תמונות היות, תמונות נאמנות מכל המקרים אשר עברו על עמנו במאות הקודמות, כמו היו בזמננו ובעינינו ראינום ובאזנינו שמענום. מי מקוראי ה"קדמוניות", ממבני דבר לאשורו, לא יודה כי "הרבה יש ללמוד מהן לקורות ישראל הפנימיות, לתולדות המנהגים והמדות, דברי ימי החנוך והלמוד, והפציעה לפעמים אור בהיר על פרק שלם בתולדות עמנו והן מקורות יקרים לשאוב מהן דעת קורותינו"; מי מקוראיהן הנבונים לא ידע ולא יבין כי מהן פנה ומהן יחד לבנין קורות ישראל ולשכלולו ממסד עד הטפחות בשלש מאות השנים האחרונות, התקופות הגדולות, לשאוב מהן דעת קורותינו..."

הפנקסים, שהיו לנו בשעתם כעין ספרי הפקודות של הממשלה, יכילו שטרי חוב, מכירה, קניה, אמנה, שוכר, מקרים, מעשים, גזרות, צוואות, חרמות, קנסות, פסקים, נדרים נגד המותרות והפריצות, ותקנות השוק, העניים, החזקה, המס, הבריאות, הנקיון, המכס, החכירה, החינוך, הלימוד, והזכויות שמות אנשי שם, גדולי ישראל, בקיצור "דברים עתיקים" אשר יעבירו לפנינו כבני מרון דור דור ובנינו, דור דור ורבנו, מנהיגיו וקציניו, חכמיו ומטיביו, אפיטרופי האומה ופטרונים, ויצאו לעינינו כמו חי את דרכי חייהם והלך רוחם, את דרכי הנימוס והתרבות, המידות והמנהגים, התוס והנדיבות, הקדושה והטהרה של אבותינו בימי קדם, בימי הביניים, הראויים להיות לנו לעינים, להריסם על נס למופת בדורנו הנאור הזה.

אין לך מקורות יותר נאמנים ומוסמכים לקורות ישראל מפנקסים כאלה המסיחים לפי תומם, דברים כהויותם, פשוטים וערומים מכל כהל ומכל שרק, מכל הפרדה ומכל הזיה, ושונים לנגדנו תמונות חיות, תמונות נאמנות מכל המקרים אשר עברו על עמנו במאות הקודמות, כמו היו בזמננו ובעינינו ראינום ובאזנינו שמענום. מי מקוראי ה"קדמוניות", ממבני דבר לאשורו, לא יודה כי "הרבה יש ללמוד מהן לקורות ישראל הפנימיות, לתולדות המנהגים והמדות, דברי ימי החינוך והלימוד, והפציעה לפעמים אור בהיר על פרק שלם בתולדות עמנו, והן מקורות יקרים לשאוב מהן דעת קורותינו..."

חידה לפתרוןכם

על הלוח שבתמונה משמאל אשר עשוי ממתכת מצופה, ככל הנראה ברונזה, ושגודלו כ-7 ס"מ, חרות דמותו של אדם, ככל הנראה דמות של אדם גרמני המחזיק מעין מגן.

על המגן נחרט, בגרמנית: "הכל למען גרמניה, 1943".

בתחתית הלוחית חרוט שמו של אוסקר שינדלר.

האם מישהו יכול לשפוך אור על המוצג הזה? מי יצר אותו? לאיזו מטרה? מי העניק אותו לאוסקר שינדלר ובאיזו הזדמנות?

לאון שפרלינג כדורגלן אולימפי יהודי-קרקובאי

לאון שפרלינג 1941-1900

במשחק הבא, נגד רומניה.

במחצית השנייה של שנת 1922 ספג ביקורת ונקראו לעברו קריאות בוז נגד מהלכיו האישיים. בנובמבר 1922 נענש על כך שירד מהמגרש במהלך משחק והושעה עד אפריל 1923.

באפריל 1923 נסע עם קרקוביה לדנמרק והתקבל באהדה על ידי אוהדים מקומיים שהכירו אותו. קרקוביה ניצחה 4-2 את קבוצת הכדורגל הוותיקה Aarhus GF מהעיר אורהוס ומשם הפליגו לשוודיה. היה זה מסעו האחרון עם הקבוצה לחו"ל מאחר שלא הורשה לאחר מכן לעזוב את עבודתו.

במשחקים האולימפיים בפריז, בשנת 1924, שיחק מול נבחרת הונגריה לאורך משחק שלם. ב-1925 התקיים ביקור של קבוצת הכדורגל של מכבי תל-אביב בפולין, בהובלת המאמן-שחקן שמעון לומיק (רטנר) יליד קרקוב, ששיחק בעבר עם שפרלינג. לומיק הזמין את שפרלינג להשתתף באימון עם קבוצת מכבי ולשפרלינג הוצע להצטרף למועדון מכבי תל-אביב תמורת עזרה בדיור והבטחה לשכר הוגן, אך הוא השיב בשלילה ונשאר לשחק בקרקוביה, שזכתה עם שפרלינג בעוד שני תארים לאומיים, ב-1930 וב-1932.

ב-7 באוגוסט 1900 נולד בקרקוב לאון שפרלינג Leon Sperling שהיה כדורגלן אולימפי, מטובי החלוצים בכדורגל הפולני בין שתי מלחמות. נרצח ב-1941.

לאון, שחבריו נהגו לכנותו "מוניו", החל לשחק בכדורגל מגיל 11 כחלוץ קדמי שמאלי, נהנה מיוקרה ככדורגלן בעל טכניקה ברמה גבוהה וכידור מעולה. התפרסם גם בכך שמעולם לא נגע בכדור בראשו.

בשנת 1914 הצטרף לקבוצת הספורט היהודית יוטצ'נקה קרקוב שם שיחק כמחליף עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה. ב-1917 עבר לקבוצת קרקוביה הפולנית, אך מאחר שלא שותף במשחקים חזר ליוטצ'נקה ושיחק בקבוצה עד 1920. לאחר מכן חזר לקרקוביה ושיחק במדי הקבוצה ב-85 משחקים.

שפרלינג שיחק כחלוץ במדי נבחרת פולין. ב-1921 שיחק במשחק של פולין נגד הונגריה. על פי דווחי כתב הונגרי, שפרלינג הצטיין בהתקפה, כטקטיקן טוב, שביצע כמה התקפות טובות. במשחק נוסף במדי הנבחרת הלאומית הפולנית נגד שוודיה במאי 1922, ניצחה פולין 2-1. היה זה הניצחון הראשון של נבחרת פולין הלאומית. שפרלינג שיחק גם

שפרלינג הופיע ב-381 משחקים במדי קרקוביה וזכה עמה בשני תארים לאומיים ב-1930 ו-1932. ב-1934 סיים את הקריירה שלו ככדורגלן. לאחר הפרישה המשיך לעבוד בבנק. ב-1937 קיבל הצעה נוספת, במהלך סיור של נבחרת הפועל ארץ-ישראל בפולין, אך הוא דחה גם אותה ונשאר בפולין.

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה עבר שפרלינג ועבד שם כמאמן. ב-1941, לאחר כיבוש לבוב על ידי הגרמנים, נכלא בגטו לבוב ונרצח בדצמבר 1941.

תפילה אבודה שנאמרה בל"ג בעומר על קברו של הרמ"א

דף תפילה שנאמרה על ידי יהודי קרקוב על קברו של רבי משה אירסליש (הרמ"א) בל"ג בעומר הוא יום פטירתו של הרמ"א, אבדה עם השנים ונמצאה לאחרונה בין דפי ספר בספרייתו של ברל שור, יליד קרקוב. בכל שנה, באותו יום, פקדו יהודי קרקוב את המקום ואמרו בו את "מענה לשון על הציון של הרמ"א ביום הלולא – ל"ג בעומר" שחובר במיוחד למעמד זה.

על פי הכתוב בעיתון "מעריב" מיום 29.4.2021:

הרי ש"תפילה מיוחדת זו אינה מופיעה בסידור התפילה, להבדיל מספרי תפילה ולימוד שהודפסו במהדורות רבות, הופצו בין קהילות ונשמרו על מדפים ובספריות במקומות שונים ברחבי העולם, את התפילה הזו נהגו להדפיס על גבי דפים שחולקו במקום.

דפים מעין אלו הודפסו במספר מוגבל, לתכלית ספציפית של אירוע מקומי מאוד, בבית עלמין זה בלבד, ביום אחד בשנה, ולאחר שימוש נאספו לגניזה."

